

ПРО МЕТОДОЛОГІЮ ТА МЕТОДИКУ ОНОМАСТИКИ ЯК НАУКИ

Питання про наукову методологію та методіку завжди було нелегким. У нас воно в 70-х роках ХХ ст. затуманювалося догмами марксизму-ленінізму. Але й без того воно важке, бо має відповісти на питання *чому* (методологія) і *як* (методіка), тоді як сама по собі наука покликана відповісти на питання *що*, найлегше в цій тріаді. Стаття дає огляд теоретичних праць з методології й методіки, розглядає ці проблеми на прикладі етимологічних словників і відповідних формулювань в авторефератах дисертацій.

Ключові слова: методологія, методіка, ономастика, етимологічні словники, автореферати дисертацій.

The problem of scientific methodology and methodics have always been difficult. In this country it was substituted by marxist-leninist dogmas in the 1970s, but the problem is complicated in itself as is to answer the questions *why* (methodology) and *how* (methodics), while the science itself is to go give answer to the question *what* the easiest one in the triad. The article offers a survey of theoretical works in the field of methodology and methodics, these problems being illustrated by etymological dictionaries and corresponding definitions of thesis abstracts.

Key words: methodology, methodics, etymological dictionary, abstract of thesis.

Для становлення нової науки необхідні, окрім потреби в цій науці, дві речі: 1) організаційні дії та 2) осмислення методології й методіки цієї науки. Організація ономастики як науки (а не окремих побіжних розвідок) лягла в Україні на плечі Кирила Кузьмича Цілуйка — і він цю організацію забезпечив, можна сказати, у повній мірі. Честь йому і слава за ці героїчні зусилля.

З методологією та методікою вийшло складніше. Це дуже нелегка річ. Якщо не помиляюся, це Бертран Рассел, відомий англійський наукознавець, сказав, що вчені спочатку відкривають щось, а потім думають, як правило — безуспішно, як їм вдалося це зробити. Методологія і методіка науки розвиваються зі значним відставанням від цієї науки, яка розвивається методом проб і помилок, на базі чого поступово й будуються методологічні засади. Виникнення розмов про ці засади є доказом, що відповідна наука вже сформувалася, вже досягла певних результатів (і наробила певну кількість помилок): прийшла

пора те узагальнити, розібратися в методології та методиці й визначити подальші шляхи розвитку.

У повоєнні часи у нас — маю на увазі українські та російські публікації — з'явилося декілька досить солідних збірників статей і колективних монографій, присвячених методології та методиці мовознавства, у яких іноді проблискувала також і ономастика. Першою з цих книжок стали “Методологічні питання мовознавства” — збірник, що вийшов у 1966 р. у Києві за редакцією І. Білодіда. Практично всі статті цього збірника присвячені проблемам, якими цікавився автор, а вже в тих проблемах намагався виділити методологію. Пор. назву статті І. І. Ковалика “Методологічні проблеми вивчення структури слова”. Однак дві статті викладають авторську концепцію методології (і методики теж) на рівні всієї лінгвістики. Це статті О. С. Мельничука та А. О. Білецького, які слід настійно рекомендувати до опрацювання, особливо молодим дослідникам, зокрема магістрантам та аспірантам. Мені видається, що всіх мовознавців і передусім ономастів, можна розділити на тих, хто знає статтю Андрія Олександровича Білецького “Основні методи дослідження в сучасному мовознавстві”, і тих, хто її не знає. Я опублікував рецензію на цей збірник (і на більшість тих, про які йтиметься далі), тому за час від виходу збірника — більше 30 років — переконався в справедливості цих слів.

Тут варто назвати ще одну статтю, яка не має такої вагомості, як стаття А. О. Білецького, але зате спеціально присвячена ономастиці. Йдеться про роботу Б. А. Старостіна “Некоторые методологические проблемы теории собственных имен”, що надрукована в збірникові “Имя нарицательное и собственное” (М., 1978), що є чи не першою у східних слов'ян працею про ономастичні методи (про методологію тут, окрім самої назви статті, не говорить) з досить змістовним їх аналізом.

У 1973 р., в Москві як третій том праці “Общее языкознание” (хоча це ніде не зазначається) вийшли “Методы общелингвистических исследований” за редакцією Б. О. Серебренникова. На окремій сторінці праці в дусі часу фігурує застереження: “В книзі... багато уваги приділяється ролі марксистського діалектичного методу в лінгвістичних дослідженнях”. Але на щастя це, як кажуть росіяни, “отмазка”, і в роботі викладається не марксизм-ленінізм, а серйозно й глибоко розглядаються фундаментальні проблеми лінгвістичної методології.

Через 10 років, у 1983 р. за редакцією В. М. Русанівського в Києві вийшла колективна монографія “Марксистсько-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об'єктів”. Праця, незважаючи на свою

назву, в багатьох розділах містить цінні матеріали С. Я. Єрмоленко, В. В. Німчука, В. М. Русанівського, С. Я. Сологуб, хоч значна частина її матеріалів має бути визнана застарілою.

У тому ж 1983 р. у Свердловську вийшла перша окрема праця, яка за назвою стосується ономастичної методології: “Методы топонимических исследований”. Але — тільки за назвою. У Свердловську Олександр Костянтинівич Матвеев, нині член-кореспондент РАН, давно видавав чи не найкращий на той час у Росії періодичний збірник “Вопросы ономастики”. Усе було добре до 15 випуску. У тяжкій праці, але збірник виходив. А тоді раз — і Міністерство освіти (комусь щось у ЦК замакітрилося) ухвалило: хочеш щось потрібне для навчання видавати, то видавай, але якихось періодичних, серійних видань ні-ні... Багато хороших задумів тоді не здійснилося. Так, взагалі припинили своє існування прекрасні інформативні, змістовні “Повідомлення Української ономастичної комісії”, ряд інших серійних видань. О. К. Матвеев знайшов розумний вихід з цього скрутного становища. Готовий до друку 16-й випуск “Вопросов ономастики” він видав під окремою назвою “Методы топонимических исследований”, а на звороті титульної сторінки зазначив, що це 16-й випуск “Вопросов ономастики”. З методологічної ж проблематики тут маємо лише те, що першою в збірникові стоїть стаття Г. В. Глинських “Про принципи й методи дослідження субстратної топонімії”. Наступний 17-й випуск “Вопросов ономастики” (про це сказано теж на звороті титульної сторінки) вийшов уже в 1985 р. під зовсім іншою назвою “Топонимия Урала и Севера Европейской части СССР”. Ніякої методики...

Після розвалу СРСР з його дикуватими настановами О. К. Матвеев та його учні почали, хоч і не зразу, видавати ніби продовження свого періодичного видання — журнал “Вопросы ономастики”. Це перший у Росії й чи не найкращий у Славії ономастичний журнал. Вийшло вже чотири номери (2004–2007), друкується п’ятий. Додамо одразу, що повноцінний ономастичний український журнал “Λόγος ονομαστικῆ” за редакцією професора Є. С. Отіна почав виходити в Донецьку. У 2006 р. вийшов перший його номер, ось-ось буде другий, третій у друці. Як наближені до журналів ономастичні періодичні видання слід уважати щорічник “Студії з ономастики та етимології”, що видаються відділом ономастики Інституту української мови НАН України (нині — за редакцією В. П. Шульгача). Вийшло вже шість томів цього видання, причому кожен наступний — глибший і кращий (і товщий) за попередній. В Одесі під моєю редакцією виходять з

1999 р. “Записки з ономастики”. У 2007 р. вийшов 10-й випуск, незабаром з’явиться 11-й. Усі названі ономастичні журнали та періодичні видання так чи так торкаються спеціальної ономастичної методики, у меншій мірі — методології. Ономастам у принципі їх усі треба знати. Адже до 1991 р. усі незалежні слов’янські країни мали свої ономастичні журнали. Не було тільки у тих, що входили до складу СРСР. А ось тепер є. Це дуже красномовний факт, вагомий для становлення ономастичної методології й методики.

1986 р., вже на початку перебудови, нарешті вийшла в Москві колективна монографія “Теория и методика ономастических исследований” за редакцією А. П. Непокупного. У 2007 р. вона була без будь-яких змін передрукована, лише авторський колектив, у 1986 р. оприлюднений на звороті титульної сторінки, тут винесений на обкладинку: А. Б. Суперанская (вона зробила лев’ячу долю роботи), В. Э. Сталтмане, Н. В. Подольская, А. Х. Султанов. Змін це видання 2007 р., повторюю, не містить ніяких, хоч вони були б дуже потрібні. Знайшов лише одну “зміну”: у списку літератури до словника О. С. Ахманової, і тоді не найкращого, а тим паче тепер, додруковано в дужках не дуже ясне: URSS 2007 (с. 240). Ця монографія 1986 р. була, безперечно, дуже потрібною і активно використовувалася. У ній, щоправда, більшу частину займає розділ про теорію ономастичних досліджень, де пишеться про що завгодно, окрім методології та методики. Цей останній мотив досить змістовно викладений у другій частині монографії на 54 сторінках (с. 180–234). Методи тут описані значно краще, ніж методологія, яка кілька разів згадується, але ніде ніяк не описується.

Що ж таке, зрештою, **методологія** і **методика** взагалі, а для ономастичних досліджень зокрема? Для відповіді в першому наближенні до цієї пари термінів доцільно назвати третій — **прийом** і запропонувати таке формулювання: методом називається сукупність прийомів, послідовне використання яких дозволяє досягти певної, задалегідь сформульованої мети. Методологія ж являє собою сукупність методів, послідовне застосування яких дає змогу одержати певний бажаний результат, а саме запропонувати розв’язання вирішуваної наукової проблеми. Можна сказати, що метод складається з прийомів, а методологія — з методів.

Розглянемо цю тезу на прикладі укладання етимологічних словників, а потім спробуємо конкретизувати свої щойно сформульовані узагальнення.

Для укладання етимологічного словника (бажаний результат, наприклад, виконання планової теми наукової установи) треба послідовно виконати кілька дуже складних методів, реалізуючи в результаті етимологічну методологію: 1) максимально повно зібрати всі споріднені слова у різних мовах, у тім числі й слова, що тільки видаються спорідненими у мовах, що теж тільки скидаються на споріднені. Колись А. Є. Супрун дуже точно, хоч і парадоксально відзначив, що це завдання найефективніше можна було б виконати не вручну, а за допомогою комп'ютера (тоді ще говорили: ЕОМ) за спеціально розробленою програмою; 2) перевірити (зрештою прийняти чи відкинути) факт спорідненості кожного із зібраних слів, зіставляючи кожну пару цих слів як з фонетичної (відповідність фонетичним законам), так і з семантичної точки зору; 3) встановити словотвірну парадигму (епідигматичні стосунки) тих із зібраних слів, які визнані спорідненими, виділивши також факти контамінації різних за походженням слів, їх фонетичні та семантичні зрушення, вклинення впливу запозичених слів; 4) у результаті застосування цих методів розділити визнані спорідненими слова на три групи: а) пряма словотвірна парадигма, б) слова, що зазнали народноетимологічної перебудови, в) слова, що є кальками іншомовних, як слово *Відродження* скальковане з фр. Renaissance, а слово *совість* — з гр. συνείδησις (συν — з, εἶδησις — знання, відомість).

Коли зібрані слова докладно проаналізовані й згруповані описаним чином (а частіше — паралельно з цим процесом), вивчаються етимологічні словники та етимологічні дослідження, де розглядаються якісь слова, споріднені з досліджуваною лексичною групою. Існує дуже багато етимологічних словників різних мов, а при побудові етимологічного словника української мови всі етимологічні словники, приміром, англійської чи португальської мови мають бути переглянуті, бо то ж усе індоєвропейські мови, що можуть зберегти багато цікавинок у споріднених словах. Особливо цінними тут є словники древніх мов (латинської, грецької, санскриту) та словники-реконструкції індоєвропейської прамови. Зіставлені словники так чи так згадуються в створюваній статті нового етимологічного словника: просто перераховуються найавторитетніші словники з тотожною етимологією, вказуються словники з іншими етимологіями (з коротким поясненням, чому ці етимології не приймаються).

Після реалізації цих двох методів (зауважимо, що це дуже складні методи, які можна кваліфікувати як дві групи споріднених методів)

можна перейти до третього — написання словникової статті. Кількість таких статей і форма кожної повністю визначаються вже настановами методології. Залежно від прийнятої концепції етимологічного словника усі слова регулярної словотвірної парадигми подаються в одній словниковій статті, яка починається з переліку цих слів. Так укладено “Етимологічний словник української мови”, в 7 т., п’ять томів якого вийшло в 1982–2006 рр.; шостий том скоро має з’явитися, а сьомий є довідковим і теж уже в роботі. Слова-кальки та перебудови за народною етимологією і в цих випадках переважно (але не завжди, на жаль) подаються в окремих статтях.

Інша концепція — в “Этимологическом словаре славянских языков. Праславянский лексический фонд”, що виходить з 1974 р. Мені відомий 30-й його випуск, що вийшов у 2003 р. Кінцеве його слово *obvedъnъjъ, тобто кінця-краю йому ще не видно. Перший з названих словників має своїм відповідальним редактором О. С. Мельничука, а другий — О. М. Трубачова. Обидва редактори в останній томах (випусках) подаються вже, як це не печально, в траурних рямцях. Так ось, російський “Словарь” подає окремо кожне слово, що зумовлено і прийнятим принципом (він дозволяє описати всі найменші фонетичні та семантичні особливості кожного слова), і, головне, тим, що адресується неживій праслов’янській мові і має на меті назвати всі праслов’янські слова, а не лише етимологічно складні.

Взагалі, етимологічні словники різного типу й різних авторів містять словникові статті надзвичайно різні за розміром, вмістом інформації, обсягом лексики, науковим апаратом тощо. Найбільшу різницю мають, зрозуміло, наукові та навчальні, шкільні етимологічні словники. Нині все більше з’являється ономастичних етимологічних словників. В Україні серед них найвагомішими вважаю історико-етимологічний словник Павла Чучки “Прізвища закарпатських українців” (Львів, 2005, 701с.) та “Праслов’янський гідронімний фонд (Фрагмент реконструкції)” Віктора Шульгача (К., 1998, 367 с.).

Реакція наукової молоді на поняття методології й методики особливо виразно виявляється в авторефератах ономастичних дисертацій. Ми розглянули цілком вибірково з цього огляду 100 дисертацій, так що кожна цифра виражає одночасно не лише кількість, а й відсоток. Серед розглянутих дисертацій (три чверті кандидатських і чверть докторських) методології так чи так торкаються 60 дисертацій, а 40 її не згадують. При цьому у 18 рефератах взагалі немає згадки ні про методологію, ні про методику, хоч ВАК директивно передбачив їх

короткий опис у вступній частині роботи. Так було і в часи СРСР (частина розглянутих дисертацій, близько 30, сягає тих часів). У 22 рефератах, при відсутності окремого пункту про методологію у вступній частині, сама дисертація має методологічне скерування. Особливо яскраво це проявляється у В. М. Калінкіна, який у рефераті своєї докторської дисертації зазначає у переліку завдань: “Головною метою дослідження є пошук та систематизація встановлених наукою, а також розробка й формулювання нових основоположних загально-теоретичних процесів та тверджень, спираючись на які вивчення поетики пропріальних одиниць набуває форми дисципліни, що має власний теоретичний каркас” [1: 2]. Своєю дисертацією та іншими працями В. М. Калінкін реально збагачує ономастичну методологію. Такого роду реферати трапляються рідко, але дуже приємно, що вони трапляються.

38 рефератів, де методологія представлена не дуже щедро (як у В. М. Калінкіна), але цілком нормально, відповідно до ваківських вимог, містять, якщо це дисертації радянського періоду (їх 12), таку чи таку згадку про марксизм-ленінізм, зрідка — з цитатою з В. Леніна, одна — з К. Маркса. Усі автореферати дають цю тезу як відчипне, абсолютно ніякого впливу на сам зміст роботи вона не має. Розглядалися дисертації, що виходили на захист після відкинення культу Сталіна, тому ніяких згадок про його “геніальні” мовознавчі роботи вже немає. У дисертаціях після 1991 р. так само зник марксизм-ленінізм. Іноді як методологічну дисертанти висувують тезу про діалектику чи діалектичний матеріалізм, що — без зв’язку саме з марксизмом-ленінізмом — цілком правомірно. Говориться іноді про принцип історизму чи навіть про весь “арсенал сучасної лінгвістичної думки”, або “єдність гносеологічних, діалектичних та історичних підходів”, “системний підхід” тощо.

У тих 82 рефератах, де спеціально говориться про методи дослідження, йдеться переважно про описовий метод, він же, дуже рідко, синхронно-описовий — названий у 61 роботі; також про кількісний метод, згаданий у 36 роботах. Утім, тут панує істотна термінологічна плутанина. Термін “кількісний метод (чи прийом)” названо тільки в 19 роботах, а в інших фігурує статистичний і, зрідка, математичний метод. Але йдеться про одне й те ж — про кількісні підрахунки. Статистичним, як відомо, можна назвати лише той метод, що оперує спеціальними математичними формулами, обраховує відсоток імовірності результатів тощо. Простий підрахунок, дуже корисний,

наприклад, при дослідженні динаміки особових імен, є кількісним, але не статистичним.

Так само переважно термінологічна різниця фігурує в термінах зіставний (дуже популярний у вжитку), описово-зіставний та порівняльно-зіставний (54 роботи). У ряді досліджень, зокрема топонімічних, наперед виходить етимологічний метод, переважно він же порівняльно-історичний, порівняльно-діахронічний (32 роботи). Певного поширення набув також компонентний аналіз (10 робіт). Утім тут ідеться більше про назву, ніж про сутність, тому що більшість дипломників, які називають у своєму арсеналі компонентний аналіз, насправді ним як слід не оволоділа. Досить часто аналізується словотвір досліджуваного матеріалу, але цей напрямок у методичному плані не має усталеного термінологічного позначення. Хтось відносить його до описового методу, хтось користується термінами словотвірний аналіз, структурно-словотвірний аналіз та ін. Поодинокі трапляються ще такі позначення назв методів дослідження: контекстуальний, контекстологічний, історико-лексичний, культурно-історичної інтерпретації. Трапляються в описах методичного оснащення дисертації, особливо кандидатської, соціолінгвістичний метод (опитування, анкети), психолінгвістичний, лінгвогеографічний, лінгвоареальний, внутрішньої реконструкції, семантичний, функціональний, стилістичний, валентнісний, метод опозицій. Методів тут названа значно менше, ніж термінів, які по суті називають різними словами нерідко одне й те ж. При вивченні того, як мова працює у мозку людини, користуються методом чорного ящика, тобто спостерігають певне явище на вході й на виході, бо як діє мова безпосередньо в мозку, поки що невідомо.

Пункт вступної частини дисертації (чи реферату), присвячений методам і методології, як правило, неточно, а то й просто погано відбиває ту методику, на яку спирається дисертант. Адже значно легше користуватися якимось інструментом, ніж пояснити засади його дії. Але для поліпшення справи треба передусім не про цей пункт дбати, а глибше оволодівати сутністю наукової методології й методики.

1. Калінкін В. М. Теоретичні основи поетичної ономастики: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. — К., 2000. — 38 с.